

Fai 'e Palesitani Boyd K. Packer

Palesitani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo
'e Toko Hongofulu Mā Uá

Tataki 'e he Laumālie Mā'oni'oni

*'E lava ke tataki kitautolu kotoa 'e he laumālie 'o e fakahaá
pea mo e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.*

Ko e 'osi 'eni e ta'u 'e 400 mei hono pulusi e Tohitapu 'a Kingi Sēmisí, ko ha tokoni mahu'inga ne fai ki ai 'e Viliami Tinitale, ko ha mo'unga'i tangata kiate au.

Na'e 'ikai loto e kau faifekau Kalisitiane ke pulusi e Tohitapú 'i he lea faka-Pilitānia angamahení. Na'a nau tuli holo 'a Tinitale. Na'á ne talaange, "Kapau 'e fakahaofi au 'e he 'Otuá he 'ikai fuoloa kuo 'ilo lahi ange ha talavou faka'uli palau ki he Folofolá, 'o laka ia 'iate kimoutolu."¹

Na'e lavaki'i 'a Tinitale pea fakahū ia 'i ha pilisone moko'ī'i 'i Palāsolo 'o laka hake he ta'u 'e tahá. Na'e mahae-hae hono valá. Na'á ne kole ki hono kau puke fakamālohí ke 'oange hono koté mo e tataá mo ha fo'i te'elango, mo ne pehē ange, "Me'a fakaongosia mo'oni ko 'ete nofo toko taha he fakapo'ulí."² Na'e 'ikai ke nau tali 'ene kolé. Faifai pea 'ave ia mei pilisone ki ha ha'ofanga kakai tokolahi 'o no'o u'a pea tutu ai ia. Ka na'e 'ikai iku launoa e ngāue mo e mate fakamā'ata 'a Viliami Tinitalé.

'Oku 'i ai ha founga 'oku fakahoko ai e kikite ne fai 'e Viliami Tinitale he senituli 'e fā kimu'á, he kuo akonekina e fānau Siasí talu mei he'enau 'i he

to'u tupú ke nau 'ilo'i e ngaahi tohi folofola mā'oni'oni.

'Oku kau 'i he'etau ngaahi tohi folofola he 'aho ní 'a e Tohi Tapú, Tohi 'a Molomoná: Ko ha Fakamo'oni 'e Taha 'o Sisū Kalaisi, Mata'itofe Mahu'ingá pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.

'Oku fa'a ui kitautolu ko e Siasi Māmongá, koe'uhí ko e Tohi 'a Molo-moná, 'a ia ko ha hingoa 'oku 'ikai ke tau fehi'a ai, ka 'oku 'ikai fu'u tonu.

Na'e fakamatala 'i 'i he Tohi 'a Molo-moná 'a e toe 'a'ahi 'a e 'Eikí ki he kau Nifái koe'uhí he na'a nau lotu ki he Tamaí 'i Hono huafá. Pea na'e folofola 'a e 'Eikí:

"Ko e hā ha me'a 'oku mou loto ke u foaki kiate kimoutolú?

"Pea na'a nau pehē kiate ia: 'E 'Eiki, 'oku mau loto ke ke fakahā kiate kimautolu 'a e huafa ke mau ui 'aki 'a e siasí ni; he 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakakikihi 'i he kakaí 'o kau ki he me'á ni.

"Pea folofola 'a e 'Eikí . . . , ko e hā hono 'uhinga 'oku felau'aki mo fefakakikihi'aki ai 'a e kakaí koe'uhí ko e me'á ni?

"Kuo 'ikai te nau lau koā 'a e ngaahi folofolá, 'a ia 'oku pehē mai ai 'oku totonu ke mou 'ai kiate

kimoutolu 'a e huafa 'o Kalaisí . . . ? He ko e hingoa ia 'e ui 'aki 'a kimoutolu 'i he 'aho faka'osí. . . .

"Ko ia, ko e me'a kotoa pē te mou faí, ke mou fai ia 'i hoku hingoá; ko ia ke mou ui 'a e siasí 'i hoku hingoá; pea ke mou ui ki he Tamaí 'i hoku hingoá ke ne tāpuaki'i 'a e siasí koe'uhí ko au.

"Pea 'oku fēfē 'ene hoko ko hoku siasí 'o kapau 'oku 'ikai ui ia 'i hoku hingoá? He kapau 'oku ui ha siasí 'i he hingoa 'o Mōsesé pea ko e siasí ia 'o Mōsesē; pe kapau 'oku ui ia 'i he hingoa 'o ha tangata pea ko e siasí ia 'o ha tangata; ka kapau 'oku ui ia 'i hoku hingoá pea ko hoku siasí ia, 'o kapau kuo langa 'a kinautolu 'i he'eku ongoongolelé."³

'Oku tau ui kitautolu ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, kae 'ikai ko e Siasi Māmongá, ko 'etau talangofua ki he fakahaá. Ko e me'a kehe ia hono ui kitautolu 'e he kakaí ko e Siasi Mā-mongá pe Kau Māmongá, ka 'oku 'ikai ke tau ui pehe'i kitautolu.

Na'e pehē 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí:

"'Oku fakautuutu 'a hono mahu'inga ke faka'aonga'i e "He 'e ui pehe'i 'a hoku siasí 'i he ngaahi 'aho faka'osí, ko e Siasi 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní" (T&F 115:4), ki hotau fatongia ke malanga'aki e huafa 'o e Fakamo'uí ki he funga 'o e māmaní. Ko ia 'oku mau fa'a kole ai ko e fē pē ha taimi te tau talanoa ai 'o kau ki he Siasí, ke tau faka'aonga'i mu'a hono hingoa kakatō 'o ka lava. . . .

'O kapau te tau talanoa 'o kau ki he kāingalotu 'o e Siasí, 'oku mau fokotu'u atu 'a e 'kāingalotu 'o e Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.' Ka 'o ka fakanounou'i, pea ui ko e Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní."⁴

"Pea 'oku lea 'a e [Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní] 'ia Kalaisi, 'oku mau fiefia 'ia Kalaisi, 'oku mau malanga'aki 'a Kalaisi, 'oku mau kikite 'ia Kalaisi, pea 'oku mau tohi 'o fakatatau mo 'enau ngaahi kikitē, ke 'ilo 'e he'emau fānau 'a e ma'u'anga tokoni te nau ma'u ai 'a e fakamolemole 'o

‘enau ngaahi angahalá.”⁵

‘E ui kitautolu ‘e he māmaní ‘o fakatatau mo honau lotó, ka tau manatu ‘i mu‘a ‘i he‘etau lea kotoa pē, ‘oku tau kau ki he Siasí ‘o *Sīsū Kalaisí*.

‘Oku tala ‘e ha ni‘ihi ‘oku ‘ikai ko e kau Kalisitiane kitautolu. ‘Oku nau ta‘emahino pe ‘ikai pē ke nau ‘ilo‘i kitautolu.

‘Oku fakahoko ‘a e ouau kotoa pē ‘i he Siasí ‘i he mafai pea mo e huafa ‘o *Sīsū Kalaisí*.⁶ ‘Oku tau ma‘u ‘a e fokotu‘utu‘u tatau pē mo ia ne fai he ‘uluaki Siasí, ‘o ‘i ai hono kau ‘apostolo ko e kau palófitá.⁷

Na‘e ui mo fakanofu ‘e he ‘Eikí ha kau ‘Apostolo ‘e Toko Hongofulu Mā

Ua ‘i he kuonga mu‘á. Na‘e lavaki‘i mo tutuki Ia. Hili e Toetu‘u ‘a e Fakamo‘uí, na‘á Ne ako‘i ‘Ene kau ākongá ‘i ha ‘aho ‘e 40 peá Ne toki hā‘ele hake ki he langí.⁸

Ka na‘e te‘eki ai pē kakato. Hili ha ngaahi ‘aho si‘i, ne fakataha mai e Toko Hongofulu Mā Uá ki ha fale pea “fakafokifá na‘e ai ‘a e ‘u‘ulu mai mei he langí, ‘o hangē ha tu‘oni matangi mālohi ‘aupito, pea fakapito ‘aki ‘a e fale kotoa pē na‘a nau nofo aí. . . . [Na‘e nofo‘ia ia ‘e ha] ngaahi ‘elelo mangamana . . . ‘o hangē ko e afi. Pea na‘e . . . fakapito ‘aki ‘a kinautolu kotoa pē ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní.”⁹ Kuo fakavia ‘eni ‘Ene kau ‘Apostoló.

Na‘e mahino kiate kinautolu ‘a hono mahu‘inga ‘o e mafai ne foaki ange ‘e he Fakamo‘uí pea mo e me‘afoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní ki hono fokotu‘u ‘o e Siasí. Na‘e fekau ke nau papitaiso mo foaki ‘a e me‘afoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní.¹⁰

Ne iku ‘o pekia e kau ‘Apostoló pea ‘ave mo e lakanga fakataula‘eiki ne nau ma‘ú. Na‘e pau ke toe fakafoki mai ‘a e mafai mo e mālohi ke faka‘aonga‘i iá. Ne laui senituli e hanga-naki atu e tangatá ki hono toe fakafoki mai ‘o e mafai pea mo hono fokotu‘u e Siasí ‘o e ‘Eikí.

Na‘e toe fakafoki mai ‘e Sione Papitaiso mo e kau ‘Apostolo ko Pita, Sēmisi mo Sioné, ‘a e lakanga fakataula‘eiki ‘i he 1829 kia Siosefa Sāmita mo ‘Oliva Kautele. ‘Oku fakanofu he taimí ni ‘a e hou‘eiki tangata mo‘ui taau ‘o e Siasí ki he lakanga fakataula‘eiki. ‘Oku hanga ‘e he mafai ko ‘eni mo hono takaua ko e me‘afoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní, ‘a ia ‘oku foaki ki he kāingalotu kotoa pē ‘o e Siasí hili ‘enau papitaisó, ‘o ‘ai ke tau makehe ai mei he ngaahi siasi kehé.

‘Oku fakahinohino mai ‘e ha fakahā kimu‘a “ke lava ‘a e tangata takitaha ‘o lea ‘i he huafa ‘o e ‘Otua ko e ‘Eikí, ‘io ko e Fakamo‘uí ‘o e māmaní.”¹¹ ‘Oku fakahoko he ‘ahó ni e ngāue ‘i he Siasí ‘e ha kau tangata mo fafine angamaheni kuo ui mo hikinima‘i ke nau tokanga‘i, ako‘i mo tataki ia. ‘Oku takiekina e ngaahi ui ko iá ‘i he mālohi ‘o e fakahaá mo e me‘afoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní ke ‘ilo‘i ai e finangalo ‘o e ‘Eikí. Mahalo he ‘ikai tali ‘e ha ni‘ihi ia ‘a e kikité, fakahaá mo e me‘afoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní, ka ‘o kapau ‘oku nau fie ‘ilo‘i kitautolu, ta kuo pau ke mahino kiate kinautolu ‘oku tau tali ia.

Na‘e fakahā ‘e he ‘Eikí kia Siosefa Sāmita ha fonu ‘o e mo‘ui leleí, ‘a ia ko e Lea ‘o e Potó, kimu‘a ‘aupito pea toki ‘ilo‘i ‘e he māmaní hono fakatu‘utāmaki. ‘Oku ako‘i e tokotaha kotoa pē ke faka‘ehi‘ehi mei he tíí, kofí, kava mālohí, tapaká pea mo ha ngaahi faito‘o mo e me‘a kehekehe mo fakatupu ma‘unimā, ‘a ia ‘oku lahi fau e ‘ilo ki ai hotau to‘u tupú. Ko kinautolu ‘oku talangofua ki he fakahā ko ‘eni, kuo

tala'ofa ange te nau "ma'u 'a e mo'ui lelei ki honau pitó mo e uho ki honau ngaahi huí;

"Pea te nau ma'u 'a e potó mo e ngaahi fu'u koloa mahu'inga 'o e 'iló, 'io 'a e ngaahi koloa mahu'inga fufú;

"Pea te nau lele kae 'ikai ongosia, pea 'alu 'o 'ikai pongia."¹²

'I he fakahā 'e taha na'e 'omi ai 'e he 'Eikí 'a e tu'unga mo'ui ki he angama'á 'o fekau mai ai ko e mālohi topu-tapu ko ia ke fakatupu 'a e mo'uí, kuo pau ke malu'i mo toki faka'aonga'i pē ia 'e ha tangata mo ha fefine ko e husepāniti mo e uaifi.¹³ Ko e lilingi pē 'o e toto ta'ehalaia mo hono faka-'ikai'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni¹⁴ 'oku mahulu hake hono mamafá 'i hono faka'aonga'i hala e mālohi ko 'ení. 'O ka maumau fono ha taha, 'oku ako'i mai 'e he tokāteline 'o e fakatomalá 'a e founa ke tāmata'i 'aki e nunu'a 'o e maumau fonó ni.

'Oku sivi'i e tokotaha kotoa pē. 'E fakakaukau ha taha hangē 'oku ta'etotonu ke siofi mo 'ahi'ahi'i pē iá, ka ko e taumu'a ia 'o e mo'ui matelié—ke sivi'i kitautolu. Pea 'oku tatau e talí ki he tokotaha kotoa pē: kuo pau pea te tau lava, 'o matu'uaki ha fa'ahinga 'ahi'ahi pē.

'Oku fakatefito e "palani lahi 'o e fiefiá"¹⁵ 'i he mo'ui fakafāmilí. Ko e husepāniti 'oku 'ulu ki he 'apí pea ko e uaifi 'a e mafu 'o e 'apí. Pea hoko

'ena nofo malí ko ha ongo hoa ngāue tu'unga tatau. Ko e tangata Siasí ko ha tangata 'okú ne mo'ui'aki hono fatongia fakafāmilí, 'o faivelenga 'i he ongoongolelé. 'Okú ne hoko ko ha husepāniti mo e tamai tokanga mo mateaki. 'Okú ne faka'apa'apa'i e tu'unga fakaefefiné. 'Oku pou pou'i 'e he uaifi 'a hono husepāniti. 'Oku fakatou tanumaki 'e he ongomātu'á 'a e tupulaki fakalaumālie 'a 'ena fānaú.

'Oku ako'i e Kāingalotu Siasí ke nau fe'ofa'aki pea fakamolemole'i kinautolu 'oku fai hala angé.

Na'e liliu 'eku mo'uí 'e ha pēteli-ake anga mā'oni'oni. Na'á ne mali mo hono 'ofa'angá. Na'á na fe'ofa'aki 'aupito pea 'ikai fuoloa kuo teu ke fā'ele'i mai 'ena fuofua tamá.

Na'e 'i ai ha palopalema he pō ne fā'ele'i ai e pēpē. Na'e taha pē e toketaá pea na'e lolotonga 'i ha feitu'u kehe ia 'o faito'o ha taha ne puke. Hili ha ngaahi houa lahi e langā 'a e fa'éé, na'e toe kovi ange tu'unga ne 'i aí. Faifai pea ma'u e toketaá. Koe'uhí ko 'ene tu'u fakatu'utāmaki, ne ngāue leva e toketaá 'o fā'ele'i mai e pēpē pea hangē kuo tokamālie e me'a kotoa. Ka ne hili ha ngaahi 'aho mei ai ne mālōlō 'a e fa'éé mei ha fa'ahinga mahaki tatau pē ne faito'o ia 'e he toketaá 'i ha 'api kehe he pō ko iá.

Ne uesia ai pē e mo'ui 'a e talavouí. 'I he fakalau atu e ngaahi uiké, na'e

fakautuutu ai pē 'ene loto mamahí. Na'e 'ikai ha me'a te ne toe fakakaukau ki ai pea a'u 'ene tu'unga loto mamahí ki ha tu'unga fakatu'utāmaki. Kapau foki ko e hoko ia he 'ahó ni, na'á ne 'osi hanga 'e ia 'o faka'ilo, hangē leva ia 'e malava 'e he pa'angá 'o fakalelei'i e me'a kotoa pē.

Ne tukituki mai ha taha he pō 'e taha 'i hono matapaá. Na'e pehē ange 'e ha ki'i ta'ahine, "Talamai 'e Teti ke ke 'alu ange. 'Oku fie talanoa mo koe."

Ko "Teti" ko e palesiteni siteiki ia. Ko e fale'i pē 'eni na'e fai ange 'e he takimu'a poto ko iá, "E Sione, tukunoa'i ia. He 'ikai ha me'a te ke fai 'e toe fakafoki mai ai ho hoá. Ka ko e hā pē me'a te ke faí, 'e toe kovi ange ia ai. Sione, hanga 'o tukunoa'i."

Ko hono sivi'i 'eni hoku kaungāme'á. Ke ne tukunoa'i fēfē? Kuo fai ha fu'u fehālaaki lahí. Na'á ne feinga ke ne mapule'i ia peá ne pehē 'oku totonu pē ke ne talangofua mo mui-mui ki he fale'i 'a e palesiteni siteiki poto ko iá. Te ne hanga 'o tukunoa'i.

Na'á ne pehē, "Ne u a'u 'o touleleleka pea toki mahino kiate au mo u sio lelei ki he tu'unga 'o e toketā faka'ofa ko iá—ne fu'u lahi 'ene ngāue, si'i 'ene totongi pea fe'alu'aki ongosia holo he kau mahaki, 'ikai ha faito'o fe'unga, 'ikai ha falemahaki, 'ikai ha me'angāue, ko si'ene feinga pē ke fakahaofi e mo'uí pea taimi lahi na'e ola lelei. Na'á ne ha'u 'i ha momeniti faingata'a 'oku tu'u fakatu'utāmaki ha mo'ui 'e ua peá ne ngāue leva 'o 'ikai toe tatali. "Ne toki mahino kiate au!" Na'á ne pehē, "Ne u mei maumau'i ai 'eku mo'uí mo e mo'ui 'a e ni'ihí kehé."

Kuo tā tu'o lahi 'ene fakafeta'i ki he 'Eikí koe'uhí ko e taki lakanga fakataula'eiki poto ko iá 'i he ki'i fale'i faingofua na'á ne faí, "E Sione, hanga 'o tukunoa'i."

'Oku tau mamata ki ha kāingalotu 'o e Siasí kuo nau loto mamahi. 'Oku 'ita ha ni'ihí koe'uhí ko ha ngaahi me'a ne hoko he hisitōlia 'o e Siasí pe ko hono kau takí pea nau faingata'a'ia ai he toenga 'enau mo'uí, ko e 'ikai ke nau lava 'o fakamolemole'i e fehālaaki 'a e ni'ihí kehé. 'Oku 'ikai ke nau tukunoa'i ia. 'Oku nau iku ai 'o māmālohi.

Sao Luisi, Palāsila

‘Oku tatau e tō’onga ko iá mo ha tangata ne taa’i ‘aki ha va’akau hono ‘ulú. ‘I he’ene itá, ‘okú ne to’o hake ai e va’akaú ‘o tā ‘aki pē hono ‘ulú he toenga ‘o ‘ene mo’uí. Fakavalevale mo’oni! Pea faka’ofa! Ko kita pē ‘oku tupu ai e fa’ahinga ongo’i sāuni peheé. Kapau kuo faka’ita’i koe ‘e ha taha, fakamolemole’i mo fakangalo’i ia peá ke tukunoa’i.

‘Oku ‘omi e fakatokanga ko ‘ení ‘i he Tohi ‘a Molomoná: “Pea ko ‘eni, kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a hala, ko e ngaahi fehālaaki ia ‘a e tangata; ko ia ‘oua na’a fakaanga’i ‘a e ngaahi me’a ‘a e ‘Otuá, koe’uhí ke lau ‘a kimoutolu ‘oku mou ta’e-ha-mele ‘i he fakamaau-’anga ‘a Kalaisí.”¹⁶

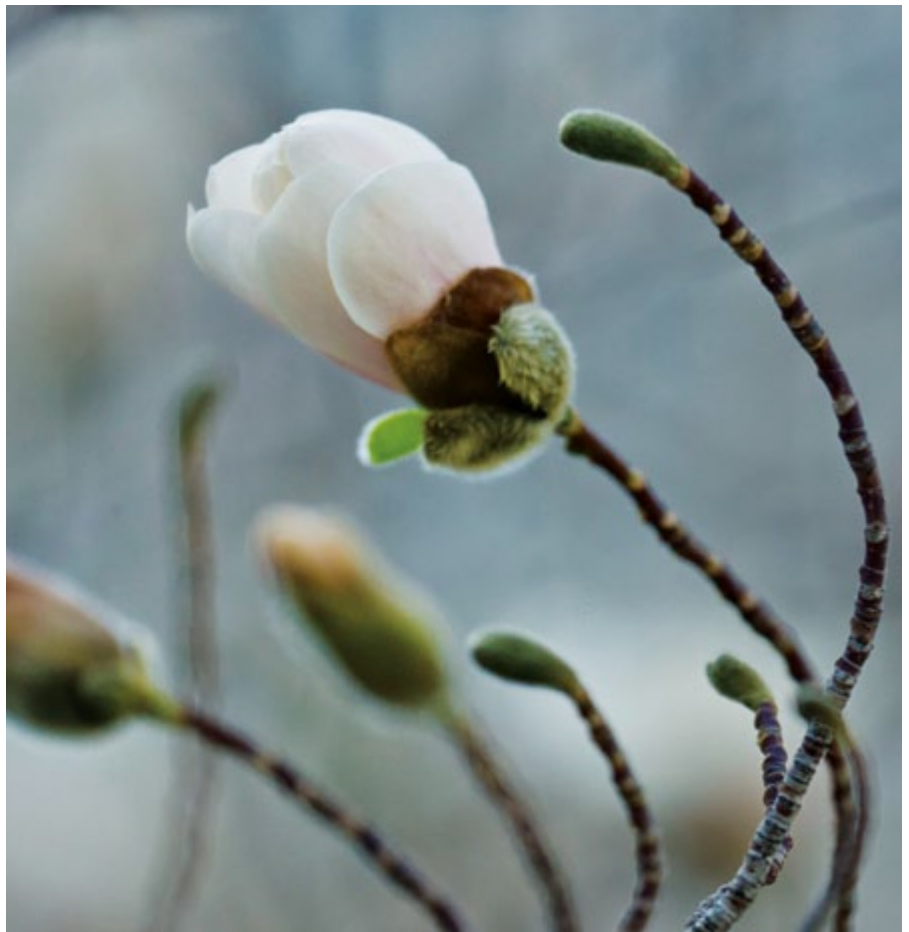
Ko ha kakai makehe ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí. ‘Oku tau ‘i he tapa kotoa pē ‘o e māmaní, ‘a ia ko e toko 14 miliona ‘o kitautolu. Ko e kamata’angá pē ‘eni. ‘Oku ako’i kitautolu ke tau ‘i he māmaní kae ‘ikai ‘o māmani ‘a kitautolu.¹⁷ Ko ia ‘oku tau mo’uí ‘i he founga anga-maheni pē ‘i ha ngaahi fāmili angamaheni pē ‘oku feohi mo e toenga ‘o e kakai.

‘Oku ako’i kitautolu ke ‘oua na’a tau loi, pe kaiha’a pe kākā.¹⁸ ‘Oku ‘ikai ke tau kapekape. ‘Oku tau fakatu’amelie mo fiefia pea ‘ikai manavasi’i ‘i he mo’uí.

‘Oku tau “loto ke tangi fakataha mo kinautolu ‘oku tangí . . . pea fakafiemālie’i ‘a kinautolu ‘oku ‘aonga ki ai ‘a e fakafiemālié, pea tu’u ko e kau fakamo’oni ‘o e ‘Otuá ‘i he taimi kotoa pē pea ‘i he me’a kotoa pē pea ‘i he feitu’u kotoa pē.”¹⁹

Kapau ‘oku fekumi ha taha ia ki ha siasi ‘oku si’isi’i hono ngaahi fie ma’ú, ta ‘oku ‘ikai ko e siasi ia ko ‘ení. ‘Oku ‘ikai faingofua ke hoko ko ha mēmipa ‘o e Siasí, ka ‘i hono aofangatukú, ko e hala totonú pē ia.

Neongo pe ko e hā e fakafepaki pe “ngaahi tau, mo e ngaahi ongoongo ‘o e ngaahi tau, mo e ngaahi mofuikē ‘i he ngaahi feitu’u kehekehe,”²⁰ he ‘ikai lava ‘e ha mālohi pe tākiekina ia ‘o ta’ofi e ngāué ni. ‘E lava ke tataki kitautolu ‘e he laumālie ‘o e fakahaá mo e me’afuaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni. “‘E faingofua tau ‘a hono fakamafao atu ‘e ha tangata ‘a hono nima vaivai ke ta’ofi ‘a e vaiatafe

Misulí ‘i he’ene tafe atu ‘i hono ‘alu’anga kuo vahe’i pe fakatafoki ia ke tafe ki muí, pea mo hono ta’ofi ‘o e Māfima’i mei he’ene lilingi hifo ‘a e ‘ilo mei he langí ki he ‘ulu ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimuí Ni.”²¹

Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘okú ke loto mamahi ai, fakangalo’i ia, pea tukunoa’i. Fa’a fakamolemole ke lahi mo ke ki’i fakatomala, pea ‘e ‘a’ahi kiate koe ‘a e Laumālie Mā’oni’oni pea fakapapau’i ‘e he fakamo’oni na’e ‘ikai te ke ‘ilo na’á ke ma’ú. ‘E tokanga’i mo faitāpuekina koe—‘a koe mo ho hakó. Ko ha fakaafe ‘eni ke ha’u kiate Ia. Ko e Siasí ni—‘a e Siasí ‘o Sisū Kalaisí ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimuí Ni, “ko e siasi mo’oni mo mo’uí pē taha ‘i he funga ‘o e māmani kotoa,”²² pea ‘i He’ene fakahā ko iá—‘oku tau ma’u ai “‘a e palani ‘o e fiefiá.”²³ Pea ko ‘eku fakamo’oni ia ‘i he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. ‘I he David Daniell, talateu ki he *Tyndale’s New Testament* (1989), viii.

2. ‘I he Daniell, talateu ki he *Tyndale’s New Testament*, ix.
3. 3 Nifai 27:2–5, 7–8.
4. Tohi ‘a e Kau Palesitenisi ‘Uluakí, 23 Fēpueli, 2001.
5. 2 Nifai 25:26.
6. Vakai Mōse 5:8; papitaiso: vakai 2 Nifai 31:12; 3 Nifai 11:27; 18:16; faingāue ki he mahaki: vakai Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 42:44; foaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni: vakai Molonai 2:2; fakanofu lakanga fakataula’eiki: vakai Molonai 3:1–3; sākalamēnití: vakai Molonai 4:1–3; mana: vakai Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:66–69.
7. Vakai Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:6.
8. Vakai Ngāue 1:3–11.
9. Ngāue 2:2–4.
10. Vakai Ngāue 2:38.
11. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:20.
12. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 89:18–20.
13. Vakai, “Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” *Liahona*, Mē, 2010, 129.
14. Vakai ‘Alamā 39:4–6.
15. ‘Alamā 42:8.
16. Peesi ‘uluaki ‘o e Tohi ‘a Molomoná.
17. Vakai, Sione 17:14–19.
18. Vakai ‘Ekesōtosi 20:15–16.
19. Mōsaia 18:9.
20. Molomona 8:30.
21. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:33.
22. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:30.
23. ‘Alamā 42:8.